

ביתו של אלתרמן – תחנה אחרונה ב"דרך הגבורה" אוריאל פיינרמן

את מאמרנו זה נתחיל בשיר על... עמק יזרעאל!

באה מנוחה ליגע
ומרגוע לעמל
לילה חיוור משתרע
על שדות עמק יזרעאל
טל מלמטה ולבנה מעל
מבית אלפא עד נהלל.

השיר הזה הוא, ללא ספק, אחד הידועים ביותר מבין שיריו של המשורר נתן אלתרמן. אמנם כתב המשורר את רוב שירתו בהיותו בארץ, אך שירת חייו התחילה בוורשה שבפולין. ואם יש הרואים בשיר המפורסם "עוד חוזר הניגון שזנחת לשווא / והדרך עוד נפקחת לאורך..."¹ את שיר ההתקדשות של אלתרמן כמשורר, ניתן לומר שאת הניגונים הראשונים שמע נתן הילד בבית משפחתו בוורשה, שהיה ממוקם ברחוב פביה, לא הרחק מהאנדרטה לזכר מורדי הגטו של ימינו. הצעתנו היא לבקר במקום בסוף "מסלול הגבורה", וכך להוסיף תחנת הדרכה, שכפי שנראה בהמשך עשויה להיות משמעותית למסע בפולין.

איך מגיעים למקום?

ביתה של משפחת אלתרמן היה ממוקם ברחוב פביה מס' 3. מאנדרטת רפפורט עוברים ליד אנדרטת "בראשית", ממשיכים דרומה (כשהולכים ב"מסלול הגבורה" ההליכה היא מצפון לדרום), חוצים את רחוב מרדכי אנילביץ (לשעבר רחוב גנשה), נכנסים בין מבני-מגורים ועוצרים בתוך גן ציבורי. דקה וחצי הליכה מאנדרטת רפפורט! כידוע, אם ממשיכים עוד דרומה, ניתן להגיע לבית-הסוהר "פביאק", שהכניסה הראשית אליו היא מרחוב דז'לנה. עד כמה שניתן היה לבדוק, נראה שבית מס' 3 ברחוב פביה לא שרד את המרידות בוורשה. בכל אופן אפשר להצביע פחות או יותר היכן היה ממוקם הבית.

מרכז ספרותי

נתן אלתרמן נולד בוורשה בשנת 1910. את ארבע שנות חייו הראשונות חי בעיר הזו, בדירה מרווחת באחת הקומות הגבוהות של הבניין, שצורתו היה כצורת מלבן סגור מכל כיוון.

יצחק ובלה לבית ליבוביץ, הוריו של נתן, הגיעו לוורשה בשנת 1908. יחד אתם באה גם אימה של בלה, ה"באבע" – היא הסבתא. נתן, שכינויו היה נונקה, נולד כבן בכור לזוג הצעיר. שלוש שנים לאחר מכן נולדה אחותו, לאה.

אב המשפחה, יצחק (1881-1939), היה איש משכיל, ציוני, שבא לוורשה כדי להקים גן-ילדים עברי וכן בית-ספר לגננות. שני מוסדות אלה התמקמו בדירה המשפחתית המרווחת. כך שהבית רחש תנועה מתמדת לאורך כל שעות היום.

ביתו של אלתרמן היה "בית ספרותי". סופרים עבריים ידועים חשו בו כבני-בית רצויים, והיו גם כאלה שהתגוררו בדירה במהלך שהות קצרה בוורשה או עד אשר מצאו דירת קבע משלהם. בין האישים שעברו בבית, נזכיר את חיים נחמן ביאליק, את יצחק קצנלסון – כשהיה מגיע מפעם לפעם מלודז' לוורשה, את יעקב פיכמן – שהדפיס את ספרי הלימוד שלו בוורשה ולשם כך בא מארץ-ישראל לפולין, וגם את י.ל. פרץ – שבימי הקיץ היה רגיל לשהות בדירה המתפנה מדייריה, כשבני המשפחה

¹ נתן אלתרמן, שירים שמכבר, הוצאת הקיבוץ המאוחד (מהדורה מתוקנת בעריכת עוזי שביט), תל-אביב 1999, עמ' 11.

היו עוברים לבית-הקיץ שלהם. פרץ אפילו הכריז פעם לבני שיחו: "אל תחששו, אני נוסע אל אלתרמן".²

גם בני משפחת צייטלין הידועה היו רגילים לפקוד את המקום. הלל צייטלין, מהסופרים העברים הידועים, היה מרצה בסמינר לגננות. ככלל הייתה ידידות רבה בין משפחת צייטלין למשפחת אלתרמן.

בספר זיכרונותיו סיפר אלחנן צייטלין, בנו של הלל צייטלין ובעצמו משורר, שנספה בשואה, שפעם נכח בערב ספרותי בבית משפחת אלתרמן שבו הופיע י.ל. פרץ. באותו ערב, פרץ דיבר בעברית, וכל החבורה שרו משירי ארץ-ישראל.

בבית זה, שבו התקיימו ערבים ספרותיים וערבי-זמר בעברית או ביידיש, גדל נונקה הקטן. באווירה המיוחדת הזו ספג את רשמיו הראשונים על החיים.

מוורשה לתל-אביב

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה החליטה משפחת אלתרמן לברוח מוורשה ולחזור "הביתה" לרוסיה. אמנם נכבשה ורשה בידי הצבא הגרמני בשנת 1915, אך כבר בחורף 1914 נמלטה המשפחה, אולי מתוך הערכה שהעיר תיפול בידי האויב מוקדם יותר. עם העזיבה השאירו בני המשפחה את כל רכושם בדירה שברחוב פביה. תחילה הם עברו לעיר הומל שברוסיה הלבנה, ולאחר-מכן נדדו למוסקבה ולקשינב. לבסוף, בשנת 1925, עלו ארצה והתיישבו בתל-אביב. יצחק נתמנה למנהל מחלקת החינוך מטעם העירייה. נתן היה אז בן 15, והספיק, ללא ספק, להטמיע לתוכו זיקה חזקה ליהדות הגולה.

אוטוביוגרפיה בשירת אלתרמן

כאן המקום להעלות שתי שאלות השייכות לתחום הספרות. הראשונה – האם "תקופת ורשה" השפיעה על המשורר, ובמה? והשנייה – האם תקופה זו מצאה את ביטויה בשירת אלתרמן?

לגבי השאלה הראשונה, אין ספק ששנות הילדות השאירו את חותמן על נתן הקטן. האווירה הספרותית בתוך הבית הופנמה בנפשו של המשורר לעתיד. נתן נפגש עם סופרים, והטמיע לתוכו יחס מיוחד ומעריך לעולם הספרות והשירה. מובן שגם מאביו, יצחק, שהיה מחבר שירים עבור גן-הילדים, הושפע רבות. נוסף לכך, יכול היה הילד לשמוע עברית תקינה.

לגבי השאלה השנייה צריך לציין, שאחד המאפיינים של שירת אלתרמן היא העדר אלמנטים אוטוביוגרפיים. גם כאשר המשורר משלב דמויות "אב" או "אם" או "בן", לא ניתן לחבר את הדמויות האלה לאנשים אשר סובבו אותו בחייו. כמעט שאין שירים על חוויות הילדות או הנערות שלו. על אף שהמשורר עבר חוויות נסיעה רבות בילדותו, מוורשה לתל-אביב דרך הומל, מוסקבה וקשינב, לא ניתן למצוא שום עדות לטלטולי הדרך. היעדרם של רמזים ביוגרפיים בולט במיוחד, כשמשווים את שירת אלתרמן לשירתם של משוררים אחרים, כמו טשרניחובסקי או ביאליק.

אם ניתן למצוא אצל ביאליק משפט כמו "התדע מאין נחלתי את שירי? בבית אבי", לא כך הדבר אצל אלתרמן. והדבר הזה אומר, כמובן, דרשני.

לפי פרופ' דן מירון,³ הסיבה לכך נובעת מתפיסת אלתרמן את מלאכת המשורר. המשורר האמיתי הוא אדם אשר חייב להתנתק מעצמו בזמן הכתיבה. אם ה"אני" הפרטי שלו בא לידי ביטוי בשירה, הרי זה סימן לשירה אגואיסטית. כפי שהכריז ארתור רמבו, שנחשב לאחד המבשרים החשובים של הסימבוליזם בספרות, "אני הננו אחר". אלתרמן אימץ את הגישה הזו, ולכן לא ראה בתולדות חייו נושא בכתיבתו. כך שהמשפט של גתה, "רצונך להכיר את המשורר – לך אל מולדתו", אינו תקף לגבי אלתרמן.

² גיטל ביאלי-אלתרמן, רדי רייכלין, "שיחה במוסקבה", מחברות אלתרמן, כרך ג', הקיבוץ המאוחד, תל-אביב תשמ"א, עמ' 163.

³ דן מירון, פרפר מן התולעת – אלתרמן הצעיר ויצירתו, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 2001, עמ' 64.

"מכל העמים"

אחד השירים שניתן להזכיר, כאשר מבקרים במתחם ביתו של אלתרמן, הוא השיר הידוע "מכל העמים".⁴

בבכות ילדינו בצל גרדומים
את חמת העולם לא שמענו.
כי אתה בחרתנו מכל העמים,
אהבת אותנו ורצית בנו...

מובן שלא נוכל במסגרת זו לנתח את השיר הזה. לכן נתרכז בנקודה אחת, שכפי שנראה היא משמעותית לעובדה שנמצאים בקרבת "אנדרטת הגבורה" של רפפורט. השאלה היא: מיהו גיבורו של השיר? ודאי יהיו כאלה אשר יטענו, שהאל או העולם הם הנושאים העיקריים של השיר. לדעתנו, מי שעומד במרכז הוא הילד היהודי. המילה ילד, על הטיותיה השונות, חוזרת שבע פעמים בשיר: "בבכות ילדינו... ובצעוד ילדינו אלי גרדומים, ילדים יהודים, ילדים חכמים... ילד קט... שאתה בחרתנו מכל הילדים... שאתה בחרתנו מכל הילדים...".

בשיר הזה, שהוא התרסה כלפי שתיקת העולם, יוצא המשורר בביקורת קשה כנגד האב (!) הקדוש האפיפיור: "והאב הנוצרי הקדוש בעיר רום (= רומא – א.פ.) / לא יצא מהיכל עם צלמי הגואל / לעמוד יום אחד בפוגרום. / ... במקום שעומד בו שנים כמו גדי / ילד קט / אלמוני / יהודי". הדאגה של העולם הייתה נתונה להצלת אוצרות מוזיאון ולא להצלת ילדים: "ורבה דאגה לתמונות ופסלים / ואוצרות אמנות פן יופצצו / עת אוצרות-אמנות של ראשי-עוללים / אל קירות וכבישים ירוצצו".

דווקא העמדת הילד במרכז מחדדת את חוסר הצדק ואת ההידרדרות המוסרית של ימי השואה. ההתרסה מופנית יותר מכל כלפי האל. המשורר משתמש בקטע מתפילת החגים, כדי לצאת במחאה רווית ציניות בדרכי בורא העולם: "... כי אתה בחרתנו מכל העמים / אהבת אותנו ורצית בנו". אולם אין לישראל אל אחר, ולכן הציפייה לנקמה מופנית אליו: "ואתה את דמנו אוסף בכדים / כי אין לו אוסף מלבדך / ... ואתה תבקשנו מידי הרוצחים / ומידי השותקים גם יחד".

"על הילד אברם"

כמו בשירי שואה אחרים שכתב, גם בשיר "על הילד אברם"⁵ עוסק אלתרמן בשרידי החורבן. הפעם מדובר בשריד אחרון למשפחה יהודית, "בהיותו ישן על מדרגות ביתו בפולין, כתום המלחמה, מפחד לשכב במיטתו". דווקא הילד אברם (ולא מורדי הגטאות) מוצג כסמל לעם המתנער מעפרו והיוצא משואה לתקומה: "היה דבר אדני אל אברם, אל אברם / הישן בפרוזדור הבית". דווקא אליו מגיעה בשורת ההבטחה לחידוש הברית הקדומה בין העם לארצו: "כי הצו שרעם על אברם האב / רועם על אברם הנער".

"אל הארץ אשר אראך"

ההתמקדות בילדים היא, אם כן, אחד המאפיינים הבולטים של שירי השואה של אלתרמן. נוסף לשני השירים שכבר הזכרנו, חוזרים הילדים גם בשירים "אמא כבר מותר לבכות", "חסד אחרון" ו"הרצל והילדים". גם בשיר השואה הראשון שלו, "ליל מלחמה", הגיבור הוא ילד קטן: "איש היה, שתקן וגוץ / וירו גרמנים בו אש. / וראשו דווה וגופו רצוף / אך מקור דמעותיו יבש. / איש יהודי בארץ עוף / איש

⁴ הטור השביעי, הוצאת הקיבוץ המאוחד, מהדורה מחודשת 2003, עמ' 13.

⁵ שם, עמ' 18.

יהודי בן שש⁶. אם לוקחים בחשבון שאלתרמן פרסם בסך-הכל שבעה שירי שואה ב"טור השביעי", אין מנוס מלקבוע שהייתה כוונה ברורה ומכוונת. מהבחינה הזאת, ניתן לומר שאלתרמן הקדים את זמנו. כידוע, בשנות הארבעים זיהתה החברה הארץ-ישראלית את הגיבור בדמותו של המורד בגטאות. לא בכדי הבליט נתן רפפורט את מורדי גטו ורשה בצורה כל-כך הרואית, לעומת הליכתם השקטה ו"הפסיבית" של היהודים אל מותם במחנות. והנה, בא משורר, שאמנם נולד בוורשה אך עבר את ימי השואה עם היישוב היהודי בארץ, ומעמיד את הילד הקט כגיבור המרכזי של ימי השואה. יותר מכך, עברו הילדים הם הם החיילים האמיתיים: **"עיניהם מדברות: אל תביטי, האם / איך שורות ארוכות הונחנו. / חיילים ותיקים וידועים לשם / רק קטנים בקומה אנחנו..."** (מתוך "מכל העמים").

לדעתנו, תחנה ליד ביתו של אלתרמן, שתוקדש לפן נוסף להתייחסות החברה הישראלית לשואת יהודי אירופה, תעשיר את התלמידים בחומר מעניין למחשבה. ואם יתקיים הביקור ב"מסלול הגבורה" ביום האחרון של המסע בפולין, כפי שנהוג אצל קבוצות רבות, עשויות כמה שורות מהשיר "על הילד אברם" להוות סיום נאות למסע, רגע לפני שמתחילים את הדרך חזרה לארץ: **"לאמר: אל תירא / אל תירא, אברם / כי גדול ועצום אשימך / לך-לך, דרך ליל מאכלת ודם / אל הארץ אשר אראך"**...¹²¹¹¹⁰⁹⁸⁷

---

⁶ שם, עמ' 11.